

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

НАЙПОШИРЕНІШІ МОВНІ ПОМИЛКИ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Сьогодні у науковців немає проблем з використанням української науково-технічної термінології. За часи незалежності українська наукова термінологія уже достатньо розвинулася. Видано велику кількість російсько-українських словників, термінологічних довідників з різних спеціальностей, існує велика кількість термінологічних стандартів (ДСТУ). Проте автори, які досить тривалий час працюють у галузі української наукової термінології [1–3], й досі подекуди зустрічають у статтях, підручниках, монографіях мовні помилки: використання невідповідних слів, словосполучень, виразів тощо. Найчастіше вони пов'язані з нерозумінням доцільності вживання тих чи інших слів у певному контексті, з використанням машинного перекладу без належного контролю за сенсом тексту або є просто російськомовними кальками. Аналізу найпоширеніших подібних помилок й присвячена ця стаття.

Почнемо з іменників. У гетерофазному матеріалі, який складається з двох або більше фаз (компонентів), між ними має бути поверхня поділу. Різні автори називають її або *межею* або *границею*. Великий тлумачний словник сучасної української мови [4] трактує термін *межа* як «лінію (умовну), що розділяє між собою якісь частини поверхні», а термін *границя* – як «допустима норма, межа зміни деякої величини». Національний банк стандартизованих термінів [5] наводить приклади: *верхня межа вікна* (край вікна) і *границя міцності* (гранична величина міцності матеріалу при випробуванні на розтяг). Тобто для позначення поверхні поділу фаз гетерофазного матеріалу варто використовувати термін *межа*.

Здатність матеріалу змінювати форму під дією сили у деяких джерелах називають «текучістю». Тлумачний словник [4] розглядає *текучість* як «стан, властивість за значенням *текучий* або *плинний*», як синонім *плинності*. Словник [6] перекладе російський термін *текучесть* як *плинність*, *текучість*, підкреслюючи, що *плинність* стосується металу, глини та інших подібних матеріалів, а словник [7] – як *плинність*, *течість*. Національний банк термінів [5] не має терміну *текучість* стосовно конструкційних матеріалів. «Властивість тіл пластично або в'язко деформуватися під дією напруг» у ньому позначається терміном *плинність*. Як приклад наводиться термін *границя плинності*. Тому замість *текучості* слід використовувати термін *плинність*. Мимохідь варто відзначити, що при дії механічних зусиль краще використовувати термін *напруження*, аніж *напруга*.

У літературі для однієї й тієї ж фізичної величини конструкційних матеріалів досить часто дається два різних означення: *густина* і *щільність*. Словники [6, 7] розглядають *густину* як фізичну властивість речовини, а *щільність* – як компактність розташування, тісне прилягання. Тлумачний словник [4] і національний банк термінів [5] *густиною* називають масу одиниці об'єму матеріалу, а під *щільністю* розуміють взаємне розташування складових частин чогось (наприклад, щільність вільно насипаного порошку, щільність в'язання тощо). Отже, *густина* – фізична властивість конструкційного матеріалу, яка вимірюється у кг/м³, а *щільність* характеризує, наприклад, розташування окремого елемента (фази) у поперечному перерізі виробу і може оцінюватись його часткою (у %).

У технічних текстах нерідко можна зустріти неточне використання термінів *відношення* і *ставлення*. Це пов'язане з неправильним перекладом російських термінів *отношение*, *относиться*. Ці однозначні російські терміни можуть перекладатися по-різному залежно від контексту. Якщо мова йде про математичні характеристики, взаємозв'язок між предметами, явищами, то це *відношення* (числове, передаточне відношення) [6, 7]. Якщо йдеться про стосунок, приналежність, краще використати термін *належність* (належність до феритних сталей, до головоногих моллюсків) [6, 7]. Коли треба виявити свою оцінку, висловити думку стосовно якого-небудь явища, проблеми (оцінити результати дослідження, розрахунків), треба використовувати термін *ставлення* [6]. Великий тлумачний словник [4] трактує термін *відношення* як «1. стосунок, причетність до чого-небудь; 2. взаємозв'язок між предметами, явищами; 3. діловий лист, що надсилається в установу», а термін *ставлення* – як «1. той або інший характер поведінки з ким- або з чим-небудь; 2. дія від дієслова *ставити*; 3. постановка (у театрі)». Тобто, якщо ми даємо кількісну оцінку, треба використовувати термін *відношення*, а у випадку оціночного судження – термін *ставлення*.

На початку становлення сучасної української термінології були спроби відновити використання деяких термінів майже столітньої давнини на підставі словників 20-х років минулого століття: крайка замість кромка, фольга замість фольга, мутра замість гайка, вальниця замість підшипник і т.п. Проте за час, що минув, мова пройшла свій шлях, засвоїла інші запозичення, і повертати застарілі терміни не варто.

Неузгодженості можуть бути пов'язані з прикметниками. Наприклад, у складі композиційних матеріалів за довжиною волокна називають і *неперервними*, і *безперервними*, а за орієнтацією – і *направленими*, і *спрямованими*. Словник [4] тлумачить термін *неперервний* як «такий, що *триває* без перерви (в часі)», а термін *безперервний* – як «суцільний, такий, що *не переривається*». Тобто *неперервним* може бути будь-який процес, що триває без перерви (доменний процес, плин води у річці), а суцільне волокно (або інший матеріал) краще називати *безперервним*.

Словники [4, 6] розглядають термін *спрямований* як «такий, що рухається у заданому напрямку», а термін *направлений* – як «розташований у певному напрямку». Тому процес кристалізації виливка у ливарній формі, який йде знизу вгору, слід називати *спрямованим*, а суцільні волокна у складі композиційного матеріалу – *направленими*.

Значні труднощі й суперечки виникають при перекладанні й використанні термінів, які відповідають російським активним дієприкметникам із суфіксами -ущ- (-ющ-). Дуже часто їх перекладають, просто калькуючи: *легующий* (елемент), *окисляющее* (середовище), *охлаждающая* (речовина). Натомість в українській мові віддієслівні дієприкметники, які означають *активну дію* (здатність виконувати ту чи іншу функцію згідно з призначенням) утворюються від дієслів недоконаного виду шляхом відкидання суфікса *-ти* і додавання суфікса *-льн-*: *легувальний* (елемент), *окиснювальне* (середовище), *охолоджувальна* (речовина).

Словосполучення *являє собою* (наприклад, вірус являє собою...) використовується як дослівний переклад російського словосполучення «представляет собой». Словники [6, 7] перекладають дієслово «представляют» як «зображувати (матем), уявляти (воображать), показувати». Використання дієслова *являти* у цьому випадку є недоречним. Краще у подібних випадках використовувати дієслово *становити*, яке за словником [4] означає «являти собою щось (напр., становити виняток); складати якусь кількість (сукупності)». Отже, точніше буде «*вірус становить...*». Іноді в аналогічному випадку можна використати дієслово «бути» у відповідній формі, наприклад, «*вірус є...*».

Досить часто можна чути, що «*витрати* (або *прибутки*) *складають...*», перекладаючи таким чином російське дієслово *составляют*. Словники [6, 7] перекладають його як «складати (таблицу); виготовляти (изделие), утворювати (образовывать)». Тлумачний словник [4] трактує дієслово *складати* як - «розміщувати щось у певному порядку; з'єднуючи окремі частини, одержувати щось ціле; створювати музичний або літературний твір; складати зізнання, уявлення про щось». Тобто у технічних текстах його можна використовувати лише тоді, коли окремі елементи (деталі тощо) або складаються поруч одне з одним, або об'єднуються у певний вузол (механізм). Тому, як видно з пояснень словника [4], у випадку оцінювання результатів експериментів (витрат, прибутків) краще використати дієслово *становити*: «*витрати становлять...*».

Російське дієслово *принимать* багатогранне, часто воно використовується у різних значеннях залежно від сенсу конкретного словосполучення, вислову. Наприклад: «*принять во внимание, принять меры, принимать участие*». При перекладі його треба дуже уважно продумати те, що воно значитиме у контексті. Адже українською мовою воно перекладається [6, 7]: «*приймати (виклик); брати (взяти) участь, за основу, до уваги; набувати (вигляд, форму); ухвалювати (одобрять); вживати (заходи)*». Тому наведений вище приклад необхідно передати українською мовою так: «*взяти до уваги, вжити заходи, брати участь*».

Іноді можна зустріти вираз: «*Я рахую, що...*». Проте *рахувати* можна гроші, називати числа у послідовному порядку і т.п. [4]. Російське дієслово *считать* означає і згадані вище дії, і одночасно – вважати, визнавати, робити висновок. Згідно з [4] дієслово *считать* (*считать*) означає «*мати якусь думку; давати якусь оцінку; визнавати когось/щось кимось/чимось*». Тому замість «*Я рахую, що...*» треба писати «*Я вважаю, що...*».

Аналогічно варто уникати прямих кальок з російської мови типу: в кінці кінців замість *вешти решт*, підряд замість *поспіль*, перед усім замість *насамперед* тощо.

Результат (рішення, висновок) не може бути *вірним*. Вірний означає: відданий, постійний у своїх поглядах, почуттях; такий, що дотримується чого-небудь, не зраджує; рідше – щось неминуче [4]. Якщо необхідно підтвердити точність, отриманого результату (рішення, висновку), необхідно використати термін *правильний* – «такий, що відповідає дійсності або встановленим нормам і правилам; істинний, безпомилковий» [4].

Іноді для підтвердження правоти використовують вислів: «*Ви правий*». Проте за нормами української мови «*правий*», як і «*лівий*» означає лише бік чогось (наприклад, правий поворот, ліва частина фасада) [6, 7]. В українській мові здавна існує літературна форма підтвердження правоти: «*Ви маєте рацію*». Бо згідно з тлумачним словником [4] *рація* – «розумна підстава, обґрунтування чого-небудь».

Поширеним є використання словосполучення: *у якості (когось, чогось)...* Варто підкреслити, що це не просто дослівний переклад з російської, а переклад невірної російської канцеляризму. Перед тим, як так перекладати, варто згадати правила використання сполучника «*как*» у російській мові. Сполучник «*как*» може використовуватися у порівняльних реченнях (як гром среди ясного неба), і така частина речення виділяється комами. А може служити для підкреслення посади, функції (когось, чогось – я як президент компанії тощо), і тут коми не ставляться. У цьому випадку не йде мова про «*якість (качество)*» когось (чогось), а про те, ким (чим) він є. Згідно з тлумачним словником [4] *якість* – «ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання, призначення». Тому в українській мові у випадку означення посади, функції (когось, чогось), як і у російській, треба використовувати лише сполучник *як* (наприклад, термометр *як* інструмент вимірювання...), оскільки тут не йдеться про оцінку якості, придатності.

У деяких випадках автори, перекладаючи російські терміни, не враховуючи контексту, обирають невласливий відповідник. Так, терміну «*ожидание*» в українській мові відповідає термін *очікування* (в сенсі надії), але як імовірне значення випадкової величини у математиці це – *сподівання* [4, 6]. Термін «*сеть*» може перекладатися і як *сітка* (складне переплетіння чого-небудь – ниток, дроту, подій; у тому числі й математична сітка), і як *мережа* (сукупність шляхів, ліній зв'язку тощо) [4, 6].

Не можна плутати **компонент** (леткий, легувальний) – складову частину чого-небудь і математичне поняття **компоненту** (графа, множини) [4, 6]. Теж саме - витікати і впливати. **Витікати** означає рух: рідина виливається з чого-небудь, ріка, струмок бере свій початок; а **впливати** - підніматися з глибини на поверхню, плести звідки-небудь і **бути логічним наслідком**, висновком [4, 6]. Іноді плутають терміни приводити і призводити. **Приводити** означає змушувати (механізм) **рухатись**, працювати; супроводжуючи, вказувати шлях; доводити до яких-небудь наслідків, а **призводити** – доводити до якогось стану, **спричиняти наслідки**, переважно негативні [4, 8].

Не можна й забувати, що у російській мові процес (дія - процес, який ще не скінчився, відбувається зараз) і його результат (наслідок - виріб, документ, числове значення) означаються одним словом (наприклад, обробка, рост), а в українській мові згідно з ДСТУ 3966:2009 [8] – різними термінами. Процес (дія) передається віддієслівними іменниками, утвореними від дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-нн-**, **-тт-**. Іменники, що означають результат дії (або величину, якою його вимірюють), утворюють від недоконаної форми дієслів відкиданням суфіксів або додаванням префіксів. Наприклад, **зростання** і **зріст** (виробництва), **тиснення** і **тиск** (при пресуванні виробу).

У статтях, наукових роботах необхідно також враховувати правила нового українського правопису, який набув чинності у 2019 році [9].

Зокрема, невідмінюваний числівник **пів** зі значенням «половина» з наступним іменником – загальною та власною назвою у формі родового відмінка однини **треба писати окремо: пів аркуша, пів години, пів Європи, пів Києва**. Якщо ж **пів** з наступним іменником у формі називного відмінка **становить єдине поняття і не виражає значення половини**, то їх **треба писати разом: піваркуш, південь, півколо, півкуля, півоберт, півострів**.

Елементи **двох-, трьох-, чотирьох-** пишуться у словах, наступна частина яких є числівником або співвідносним іменником: **двохсотий, трьохтисячний, двохсотріччя**, а елементи **дво-, три-, чотири-** - в усіх інших випадках, зокрема: **двоактний, двооксид, двоопуклий, триатомний**.

Сполучення th у словах грецького походження тепер передається звичайно буквою **т**: антологія, аптека, астма, бібліотека, театр, теорія, ортодокс, ортопедія, Прометей, Текля, Таїсія. У словах, узвичаєних в українській мові з **ф**, **допускається орфографічна варіантність** на зразок: анафема і анатема, дифірама і дитирама, ефір і етер, кафедра і катедра, логарифм і логаритм.

За попереднім правописом перші елементи **віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-** необхідно було писати через дефіс, багато інших були просто не врегульовані. Тепер вони пишуться разом: **віцепрем'єр, експрезидент, контрадмірал, вебсайт, топменеджер**. Це стосується не тільки іменників, а й утворюваних від них прикметників, які теж тепер втрачають дефіс.

Список літератури

1. Плескач В. М. До наукової термінології у галузі порошкової металургії / Плескач В. М., Ольшанецький В. Ю., Джуган О. А. // *Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні*. – 2015. – № 2. – С. 143–145.
2. Плескач В. М. Терміни нових технологій у порошковій металургії / Плескач В. М., Ольшанецький В. Ю. // *Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні*. – 2017. – № 1. – С. 114–115.
3. Плескач В. М. Науково-технічна термінологія у галузі композиційних матеріалів / Плескач В. М. // *Стандартизація, сертифікація, якість*. – 2020. – № 1. – С. 25–30.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпень : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Національний банк стандартизованих науково-технічних термінів. URL: <http://uas.org.ua/ua/bank-danih/natsionalniy-bank-terminiv/?letter=%D0%90>
6. Большой русско-украинский политехнический словарь / за ред. О. С. Благовещенського. – К. : вид. дім «Чумацький шлях», 2002. – 749 с.
7. Російсько-український словник з інженерних технологій / Укл. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. – Львів : Ліга-Прес, 2004. – 240 с.
8. ДСТУ 3966:2009. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять – [Чинний від 2010-07-01]. – К. : Держстандарт України, 2010. – 32 с.
9. Український правопис 2019. Схвалено МОН України (протокол № 14/4-13 від 24 жовтня 2018 р.) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>

Одержано 30.11.2020

© Канд. техн. наук Плескач В. М., д-р техн. наук Ольшанецький В. Ю.

Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя

Pleskach V., Ol'shanetskii V.

The most common language mistakes in scientific literature